

ВОЈИН НЕДЕЉКОВИЋ
Филозофски факултет, Београд

РИМСКИ ГРАФИТИ СА ГРАДИШТА КОД ПРВОНЕКА

Апстракт. – Издају се хришћански натписи на кровним опекама нађеним маја 2005. Један натпис је целовит, и цитира Псалам 20 (19). Два преостала фрагмента, иако неконтингентна, можда припадају заједно, у ком случају је могућа делимична реституција натписа, опет на основу псалмичког текста.

Кључне речи. – латински графити, рано хришћанство на тлу Србије.

Пре тридесет и више година, посвећујући једно поглавље своје *Палеографије* натписаним римским опекама с горњомезијских налазишта,¹ Петар Петровић је жалио што о тој врсти налаза »није написана посебна студија како је то учињено са опекама из других па и суседних провинција«. Такве студије нема ни данас; најближе јој прилази сам Петровићев текст, додуше писан са специјалног становишта, али информативан у сваком погледу. Од шест натписа који су ту обрађени, пет је касније издато и у *IMS*,² заједно с незанемарљивом количином другог сличног материјала.³ У међувремену, римских графита на опекама нашло се још. По смрти Петра Петровића, међу његовим хартијама остале су фотографије неколико таквих налаза и нешто бележака о њима. Тај материјал је предат установи која је у Петровићу имала једног од најистакнутијих својих чланова, Центру за античку епиграфику и нумизматику »Фанула Папазоглу«.⁴

Најновији налаз те врсте саопштићемо овде. Горан Митровић, виши кустос археолог Народног музеја у Врању, обавестио је Центар Папазоглу да је током маја 2005, ископавајући на акрополи локалитета Градиште, »на ушћу Градиштанске и Бањске реке, у непосредној близини бране Првонек, 10 km источно од Врања«,⁵ нашао, међу многим фрагментима кровне опеке, и нешто натписаних.⁶ Посреди је ово:

(1) Натроје разбијена али безмало цела кровна опека (бр. Д8 код Митровића), укупних димензија 68,5 × 38,5 × 2,5 cm (сл. 1). На њој текст исписан пре

печања, рукописом који се не може сврстати у позноримску курзиву мада већ исказује понеку тенденцију у том смеру:⁷

¹ Петровић 1975, 23–42, »Натписи на опекама«.

² Петровић бр. 1, *IMS* 2.229; бр. 2, *IMS* 2.227; бр. 3, *IMS* 2.231; бр. 4, *IMS* 2.216; бр. 5, *IMS* 4.118; бр. 6, фрагментовани графито из Бабушнице код Беле Паланке, није унесен у *IMS* 4.

³ Ту је, на пример, врло интересантни *IMS* 2.228, као и 4.115, о којем ће и овде бити нешто речи.

⁴ Ту се нашао, између осталог, један сразмерно дуг и атипичан текст на опеци из Великог Крчмира, писмо »грешнога Марцелина«, в. Nedeljković 2004.

⁵ У својим забелешкама, које нам је љубазно ставио на располагање, г. Митровић овако описује локалитет: »Градиште представља вишеслојно археолошко налазиште, насеље из бронзано-допског и утврђено насеље из касноантичког и рановизантијског периода. Утврђење се састоји из подграђа, доњег града и акрополе. Сваки од ових делова утврђен је фортификационим белемима, који прстенасто окружују локалитет. Фортификациони зид највише је очуван у источном (око 120 m) и јужном (30 m) делу. Северни део утврђења издвојен је од масива прокопанним ровом ширине око 20 m. Једини прилазни пут до утврђења сачуван је са северне стране и води до врха акрополе. Обод акрополе и стрме падине доњег града и подграђа, иако су обрасле вегетацијом, омогућавају уочавање делова бедема, двеју кула и неколико објеката који су сада у урушеном стању. Локалитет Градиште регистрован је пре десетак година и, на основу случајних налаза бронзаних новчића Константина Великог, хронолошки опредељен у касноантички период.«

⁶ Фотографије с којих смо натписе читали и од којих овде доносимо две, дугујемо такође г. Митровићу.

⁷ Види облик слова *a, m, r*, и почетно *ex* у лигатури. Овдашњем рукопису доста блиско одговара узорак дат у Fox 1912, табла VIII, ст. IX: посреди су документи из четвртог века.

Сл. 1. Кровна опека (1)

Fig. 1. Roof Tile (1)

*exauda te dominus
in die tribulationis*

То је цитат из Св. Писма, почетак Псалма 20 (19), »Да те услиши Господ у дан жалосни« (тако у преводу Ђ. Даничића).

За *exauda* = *exaudiat*, упор. нпр. DVulg 837 *custoda* = *custodia*, IMS 4.115 *aduvet*.⁸ Писање простог *d* уместо *di* била је једна од вулгарних графија за алвеоларно-палаталну африкату [tʃ], насталу од класичног [dj] и од [di] у хијату: изговарало се *a*[tʃ] *juvet*, *custo*[tʃ] *a*, *exau*[tʃ] *at*.⁹ Друга, упадљивија (и познатија) графија за исто била је *z*. На тај начин, IMS 4.115 *aduvet* и DVulg 555 *azutoribus* стоје према правилном *adjuvare adjutor* исто као нпр. DVulg 196 *des* и ILCV 2713 *zes* наспрам правилног *dies*. Што се пак тиче завршетка *-a* уместо *-at*, у датом контексту је најједноставније рачунати са *exauda*<*t*> *te*. У горњомезијским споменицима, наиме, готово да нема графија с вулгарним изостанком *-t* у глаголским облицима.¹⁰

(2) Фрагмент кровне опеке (Д2), димензија 25 × 21 × 2 cm (сл. 2, лево):

*† magni
eiusopi*

(3) Фрагмент кровне опеке (Д3), нађен заједно с малопређашњим, 14 × 11 × 9 × 2,5 cm (сл. 2, десно):

*]sdom
]ds*

Та два ситна фрагмента понаособ не дају смисла. Међутим, с обзиром на околности налаза, није немогуће да су (2) и (3) заправо одломци једне те исте опеке.¹¹ Имали бисмо, онда, неконтингентне фрагменте истог натписа. Под том претпоставком може се покушати јединствено читање с оваквим допунама:

(2+3) *† magnus dom[inus expl]evis opu[s ±4] d(eu)s[---*

Реч којом текст отпочиње, *magnus*, по прилици је изведена да буде упадљива: њена слова су капитална, *a* има серифе, сачувани врх слова *s* врло је завијен. Остатак је писан више минускулно (упор.

⁸ На том месту Вулић (в. ниже нап. 13) и потом Петровић (у IMS 4) писали су непотребно *ad(j)uvet*.

⁹ На томе је, чини се, и св. Августин засновао један од својих каламбура. »Од мене се стално тражи да беседим«, каже он у једној проповеди, »а ја уживам кад ми се деси да будем слушацац: *ibi gaudeo ubi audio* (Aug. Serm. 179.2.2). Те речи, римоване у изговору, деловале су прилепчиво као какав слоган: *ibi gau*[ ] *o ubi au*[ ] *o*.

¹⁰ Једини несумњив случај је IMS 2.217 *es* за *est*. Може али не мора бити да у IMS 32.126 *posui* стоји за *posuit* (тако Петровић *ad loc.*).

¹¹ Упитан о томе, г. Митровић каже да му се то чини вероватним мада при ископавању није то могао несумњиво утврдити.

Сл. 2. Фрагменти (2 и 3)

Fig. 2. Fragments (2 and 3)

d на оба места у фр. 3, *s* и *p* у фр. 2) и курзивно (упор. *eu* у фр. 2).

Смисао би био овај: »Велик је Господ, довршићеш посао... Бог...«. Речи *magnus dominus* имале су да побуде поуздање у Божју помоћ: наиме, »велик је Господ наш и велика је крјепост његова«, *magnus dominus noster et magna virtus ejus* (*Vulg. Ps.* 146.5).

За допуну *expl[ev]is* (= *explebis*)¹² упор. нпр. *Hier. In Amos 2.prol. ut .. coeptum .. opus expleam*, *Greg. Dial. 1.12 ut opus .. expleret*. Могућно је и *compl[ev]is*, упор. нпр. *Hier. In Hierem. 5.p348.19 Reiter ut .. suum .. opus .. completeret*, *Aug. Joh. tr. 1.9 opus nondum completum est*.

* * *

Ови нови графити, чини се, изнова потврђују један обичај којег је било међу старохришћанским немарима: да уз посао шаљу једни другима добре жеље и молитве. Такав натпис био је и *IMS 4.115*:¹³ на потпуно сачуваној опеци ту се читало *Deus adiuvet vobis et nobis*, »Бог да помогне вама и нама«. Поруче те врсте свакако су путовале с циглане на грађевину као поздрави међу трудбеницима на истом послу; попут свих других опека, и ове су имале да прођу кроз руке зидарима (којима су поздрави и упућивани), те да напоследку буду узидане.¹⁴

¹² О бркању *v/b* нпр. *Mihăescu 1978, 149–50*.

¹³ Натпис је први објавио Вулић 1933, 50, бр. 158. Из његових речи не дознаје се тачно место налаза (»између села Вучја и Мирошевца (Лесковац)«); у међувремену, опека је изгубљена.

¹⁴ Има, разуме се, и порука које пролазе без очитовања хришћанске побожности. На натписаној опеци из Голубиња, *CIL 3.8277,3*, чита се [*fac*] *laterclus* [*CC (?) Furiane*, [*m*] *ale dor[mie]s si nun feceris* (в. Петровић 1975, 36). Најзад, слични графити на опекама налазе се понекад и угребани после печења, нпр. *ILJug 1055* (Панонија) *finctor vive dominis tuis*, *CIL 2.5.1019* (Бетика) *utere felix. fecet P[---]*, 1274 *Bracari vivas cum tuis*.

БИБЛИОГРАФИЈА:

DVulg – E. Diehl, *Vulgärlateinische Inschriften*, Bonn 1910.

Fox 1912 – W. S. Fox, *The John Hopkins Tabellae Defixionum*, Baltimore.

ILCV – E. Diehl, *Inscriptiones Latinae Christianae veteres*, 1–3, Berolini 1961.

ILJug – A. I. J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia. repertae et editae sunt*, knj. 1–3, Ljubljana 1963–1986.

IMS 2, IMS 4 – *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, sv. 2: M. Mirković, *Viminacium et Margum*, Beograd 1986; sv. 4: P. Petrović, *Naissus–Remesiana–Horreum Margi*, Beograd 1979.

Mihăescu 1978 – H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, București–Paris 1978.

Nedeljković 2004 – V. Nedeljković, »Un nouveau document paléochrétien de la Dacie Méditerranée«, *Aevum* 78/1, 147–58.

Петровић 1975 – П. Петровић, *Палеографија римских најппису у Горњој Мезији*, Београд 1975.

Вулић 1933 – Н. Вулић, »Антички споменици наше земље«, *Споменик СКА 75*, Београд 1 1933, 1–92.

Summary:

VOJIN NEDELJKOVIĆ, Faculty of Philosophy, Belgrade

NEW ROMAN GRAFFITI FROM GRADIŠTE NEAR PRVONEK (SOUTHERN SERBIA)

In May 2005 a few fragments of roof tiles inscribed with Latin graffiti were discovered in the ruins of a fourth-century Roman structure at Gradište, 10 km east of Vranje.

(1) A tile broken into three pieces but almost complete, 68.5 × 38.5 × 2.5 cm (see Fig. 1): *exauda te dominus | in die tribulationis*, »May the Lord hear thee in the day of tribulation«, *Ps.* 20(19).2. For *exauda* = *exaudiat*, cf. e.g. *DVulg* 837 *custoda* = *custodia*, *IMS* 4.115 *aduvet=adjuvet*.

(2) Fragment of a tile, 25 × 21 × 2 cm (see Fig. 2, left): *† magnu[--- | eϋisopu[---*

(3) Another fragment, found in immediate proximity to (2), measuring 14 × 11 × 9 × 2.5 cm (see Fig. 2, right): *---]sdom[--- | ---]ds[---*

The latter two fragments, although non-contiguous, may belong to a single tile, in which case the graffito will probably read **(2+3)** *† magnus dom[inus expl]|evis opu[s ±4] d(eu)s[---*, »Great is the Lord: you will accomplish your job... God...«; cf. *Vulg. Ps.* 146.5 *magnus dominus noster et magna virtus ejus*. For *expl|evis* (= *explebis*) *opu[s]*, cf. e.g. Hier. *In Amos* 2.prol. *ut .. coeptum .. opus expleam*, Greg. *Dial.* 1.12 *ut opus .. expleret*.

These inscriptions provide new evidence of what seems to have been common practice among ancient Christian builders: messages written on tiles or bricks (cf. *IMS* 4.115) used to travel from the brick plant over to the building site, containing prayers and good wishes, to the attention of the masons, who were able to read them before putting the material into final use.